

УДК 94(477.82:438)"1938/1944":303.62

DOI: 10.33402/ur.2022-15-214-225

Іван ПУЩУК

кандидат історичних наук

член Національної спілки краєзнавців України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8091-8094>

e-mail: ipus@i.ua

УСНОІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАГЕДІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ 1938–1944 РОКІВ НА УКРАЇНСЬКОМУ ПІВНІЧНОМУ ЗАХОДІ: ПІДСУМОК

Підсумовано досвід запису спогадів очевидців трагедії українсько-польського військово-політичного протистояння на Українському Північному Заході, розпочатого автором від 1995 р. Унаслідок опитування 7 415 тогочасних жителів усіх наявних тепер 1 082 сіл, селищ і міст Волинської області, 1 027 – Рівненської, 213 – Кременеччини, 7 – переданих до Львівщини, а також уродженців сіл 5 повітів Холмщини, 7 українськомовних районів Берестейщини, їхніх мешканців часу Другої світової війни віком не молодше початку 1930-х років народження (на диктофон записано вже 1 439 розповідей, інші фіксовані писемно) стверджено велике страждання, яке додатково до бід гітлерівської окупації мусили перенести волиняни всіх національностей. Після масового винищення гітлерівцями євреїв краю на другому місці за поневір'яннями були українці (становили на 1943 р. близько 90 % усього населення). Зібрані спогади свідчать про абсурд збройної розправи над безпомічними мирними мешканцями. При цьому безпідставне приписання Організації українських націоналістів і Українській повстанській армії факту вбивства мирних поляків свідчить про очевидне – спробу перекласти відповідальність за злочинні дії із себе на інших. Сама тогочасна волинська дійсність дала цьому яскраве підтвердження. Піддано критиці узагальнені дані польських авторів Владислава та Еви Семашків щодо кількості вбитих поляків на Волині в роки Другої світової війни.

Запис свідчень здійснено за дорученням голови Національного комітету істориків України та співголови Українсько-польської історичної комісії НАН України і Польської академії наук академіка НАН України Ярослава Дмитровича Ісаєвича.

Ключові слова: усна історія, українсько-польське військово-політичне протистояння, Волинь, Холмщина, Берестейщина, Українська повстанська армія, Організація українських націоналістів, Армія Крайова.

Ініціатором започаткування збору усноісторичних свідчень на означену тему маємо честь назвати світлої пам'яті академіка НАН України Ярослава Дмитровича Ісаєвича. Лише із проголошенням незалежності України він, син члена Центральної Ради, спромігшись стати доктором історичних наук, отримав можливість розпочати

дослідження проблем новітньої історії, недоступних для нього в умовах існування з радянською владою «в паралельних світах». Йому, уродженцю села Верба на Дубненщині, особливо актуальними бачилися українсько-польські відносини. Добре знайомство Я. Ісаєвича з тогочасними польськими науковцями стимулювало увагу до цієї теми в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, директором якого він став напередодні Незалежності. Я. Ісаєвич як голова Національного комітету істориків України та співголова Українсько-польської історичної комісії НАН України і Польської академії наук (1993–2010) мав нагоду гостити виняткову кількість дослідників-істориків з діаспори та західних країн, небайдужих до рівня історичних досліджень в Україні за часу перемир'я, що сталися внаслідок падіння «залізної завіси». Вони, зокрема, повідомили про значну популярність на Заході, передовсім у Канаді, усноісторичних студій. Тоді ж, 1994 р., у спеціалізованій робітні Львівський університет приймав відомого теоретика *oral history* – вченого з Італії Алессандро Портеллу. В Україні одним із піонерів усноісторичних досліджень стала викладачка Харківського університету імені В. Каразіна, тепер професор, доктор історичних наук Гелінада Грінченко.

Знаючи про особливу увагу до теми українсько-польських відносин у середовищі польських колег, Я. Ісаєвич мав намір тримати її у центрі зацікавлень науковців свого інституту. При цьому сподівання традиційно обходитися лише архівними документами ставало все ілюзорнішим. Тут і виявилася на часі пропозиція професорів Я. Даревича та М. Іваника з Університету штату Онтаріо (Канада) вдатися до збору усноісторичних свідчень, які там були предметом дослідження. Безпосередньо здійснити його запропонували авторіві вказаної публікації, історик-журналістові, уродженцеві місцевості сходження теренів Волині, Холмщини, Південного Підляшшя і Берестейщини на лівобережжі р. Західний Буг, депортованому звідти 1946 р., згодом мешканцеві Луцька, кандидатіві історичних наук.

Розпочато працю 1995 року. Відтоді у процесі знайомства з респондентами особливо явним ставало: саме методика усної історії – єдина, яка щонайефективніше може бути вжитою для виявлення правди про складність стосунків тієї жорстокої пори, адже обсяг достовірності для неї ще сповна берегла народна пам'ять.

Територіальним обширом було визначено простір, поєднаний не лише спільним українським етнічним характером, але й однотипною бідою трагічних подій протистояння, тобто – весь український Північний Захід (УПЗ). Сама назва українського Північного Заходу, притаманна підпільним виданням Української повстанської армії, у післявоєнні роки була піддана німуванню навіть в українській столиці. До наукового вжитку стала повертатися лише на початку 1990-х років. Вочевидь, не лише благозвучніше, але й більш історично обґрунтованим було б звати цю «землю з украденим іменем» таки Лодомирією (Володимирія – це потім) чи Великою Волинню – від града Волинь (кельтське *Volhos*, Вольги, Волгинія – забулося). Маємо зазначити, що Вольги (Вольки, Валінана) – це найменування привнесені, тобто нав'язані чужинцями, не прарідна самоназва. Бути нею найбільше підстав має літописне слово Українця – щоправда, це залежить від нашої традиції вживання.

Без згоди корінного населення, яке своєю абсолютною більшістю становило етнічно єдиний суцільний масив, цей терен у Москві самовільно порізано державними кордонами. Мало того, що відчленовані частини опинилися поза межами

формальної УРСР, ще й належних до холмщаків і трьох підляських племен – гімелів, хмаків та південних більців – депортували-розсіяли двома державами на теренах між берегами Чорного і Балтійського морів (операції «Буг» та «Вісла»). А берестійцям, пинчукам і пушукам – заляканому чужинною зброєю селянству, – не питаючи згоди, офіційно змінили національну орієнтацію.

Отже, з розрахунку на ентузіазм було вирішено не так доїхати, як дійти до кожного села, яке значиться на теперішній мапі території тодішнього УПЗ. У кожному населеному пункті треба було знайти щонайменше двох мешканців воєнного часу (переважно уродженців), котрі відповіли б на запитання квестіонара, розробленого в Університеті штату Онтаріо тамтешніми науковцями-українцями. Варто зазначити, що він достосовувався до можливостей респондентів, дещо вдосконалювався низкою доповнень і змін, але в записаних на диктофон інтерв'ю за суттю був повністю дотриманий.

Оповідачі виявилися з різним рівнем пам'яті, обізнаності, врешті, стану здоров'я, тому тривалість та ґрунтовність оповідей варіювалися. Утім, обов'язковою засадою було відшукати в кожному населеному пункті, де трапилося вбивство, саме тогочасного мешканця, аби той власним голосом сказав про нього у диктофон. І так само обов'язковим було стріти ще не менше двох осіб, які цей факт підтвердили б у писемно оформленому свідченні, автентики якому надавала згода респондента покликатися на його ім'я та адресу, фіксовані опитувачем. Із тих же населених пунктів, де трагічної події протистояння не було, теж обов'язковим мало бути наративне свідчення хоч би двох тогочасних місцевих українців про те, що цього справді не сталося. Те саме чинилося й щодо виключно польських за складом мешканців військових осад, які існували до 12 лютого 1940 р. (дня поголовної депортації всіх жителів углиб Росії), та інших, здебільшого невеликих хуторів, населених виключно поляками (до 1943 р.) або німецькими мешканцями, евакуйованими на батьківщину наприкінці грудня 1939 р. Було бажання не допускати недоліку, притаманного компілятивній праці Владислава і Еви Семашків, коли за похвального старання авторів охопити всі джерела (не лише польські, але й російські, чеські, навіть, явно неохоче, українські) поза їхньою увагою залишилася згадка про близько 40 % наявних принаймні на 1939 р. населених пунктів Волинського воєводства. А всі вони є в офіційному державному переліку, опублікованому в періодичному виданні: «Wołyński Monitor Wojewódzki 1938» (Łuck). Автор же вважав за обов'язок користуватися ним без найменшого винятку, в обов'язковому порядку, хоча це було непросто: про деякі з них – переважно хутори – пам'ятають не всі старожили. Додамо: не раз вони, найдосконаліші знавці, цей перелік, складений у 1936 р., навіть доповнювали.

При зборі свідчень врахування текстів книги В. і Е. Семашків було неодмінним, хоча у процесі верифікації доводилося переконуватися, що опрацьована цими науковцями інформація іноді є різної вартості. Поряд із твердженнями безпосередніх учасників подій чи свідків вони подавали звіти на основі звітів, журналістські враження, посередницькі доповідні, публіцистичні роздуми пізніших часів, навіть дитячу творчість за принципом – аби було хоча б згадано назву населеного пункту.

Підготовча робота перед диктофонним чи писемним записом починалася з розпитування про можливу особисту участь респондента в подіях названих років, про думку родичів, односельців. Лише після того відбувалося знайомство з

відповідними текстами про події в опитуваному населеному пункті, виявленими у публікаціях В. і Е. Семашків¹, А. Перетятковича², В. Дембського³, Ю. (Józefa) Марціняк-Фелінської⁴, Л. Жура⁵, збірниках «Okrutna przestroga»⁶, «Wołyński testament»⁷ та багатьох інших джерелах, доступних авторові безпосередньо чи у стислому викладі В. і Е. Семашків. Варто зазначити, що іноді ефект від ознайомлення вражав. Передовсім свідки-українці негайно вловлювали наявність шовіністичної, українофобської налаштованості автора використаної інформації. Однак респонденти – теперішні люди в літах, а тодішні діти – відчували сильний поштовх до посвіжіння пам'яті. Результатом виявлялося погодження з зачитаним чи його заперечення – зазвичай доповнення тверджень польського свідка. Іноді з'ясовувалось, що опубліковані польські дані були встановлені з участю саме тепер опитуваних респондентів під час повоєнних приїздів колишніх польських сусідів. Тут польські історики спрацювали швидше за українських, вже встигли почути від приїжджих на Волинь оперативно локалізувати в публікаціях, оформити для архівного зберігання. Респонденти-волиняни показували подаровані їм польські книги про події у волинських селах, відзначали привітне ставлення до них приїжджих поляків, яким відповідали тим самим, згадуючи все найліпше, що було у взаємних стосунках.

Природно, не обминалися й трагічні події – адже найчастіше саме для пошанування жертв гості й навідувалися. Волиняни, пропонуючи їм бажану допомогу, природно, обговорювали самі події, аналізували відповідальність конкретних осіб, давали їм моральну оцінку. Відбувалося це у спокійній обстановці, мирно, доброзичливо, починалося зі спільних спогадів про дитячі літа. Згодом спільно діставалися й до правди суворих подій часу війни. Хоча, як зауважують учасники з українського боку, виявлена при цьому правда про події згодом не завжди була цілком об'єктивно відбита у польських публікаціях, що слідували за цією «народною дипломатією».

Відтак у розмовах, які не раз завершувалися поновним запрошенням на зустріч, обопільно вирисовувалося переконання про не лише взаємовигідну

¹ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. Warszawa, 2000. T. 1. 1101 c.; T. 2. 1102–1440 c.

² Peretiatkowicz A. Polska samoobrona w okolicach Łucka. Katowice: Ośrodek Badan Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. 252 s.; Peretiatkowicz A. Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia. Katowice, 1997. 336 s.

³ Dębski W. S. Było sobie miasteczko: opowieść wołyńska. 3 wyd. Lublin: Wyd-wo «Polihymnia», 2017. 558 s.

⁴ Felińska Marciniak J. Wołyńska ziemia moja: gmina Ludwipól powiatu kostopolskiego na Wołyniu we wspomnieniach dawnych mieszkańców. Tuchów: Mała Poligrafia Redemptorystów, 2007. 241 s.

⁵ Żur L. Mój wołyński epos. Suwałki: «Hańcz», 1997. 197 s.

⁶ Okrutna przestroga / oprac. J. Dębski. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1997. 428 s.; Świadkowie oskarżają: okrutna przestroga / oprac. L. Karłowicz, L. Popek. Lublin: Wyd-wo «Polihymnia», 2013. 599 s.

⁷ Wołyński testament / oprac. L. Popek. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1997. 236 s.

щодо повноти, але засадничу необхідність спільного збору даних про події українсько-польських стосунків того часу мешканцями й інших (а чому б і не всіх?) населених пунктів околиці і краю, здійсненого одночасно свідками з обох боків, людьми обох національностей, залученими для цього. Історики ж чи журналісти теж із обох боків, присутні при бесіді, були б тим, ким їм і належить бути, – безсторонніми фіксаторами свідчень. І така зустріч свідків на «найвищому» для кожного населеного пункту рівні саме й була б спроможна встановити правду – спільну в підсумуваннях істориків обох країн. Лише вона в майбутньому не ділила б їх, а об'єднувала. Так би народжувалося спільне бачення подій в одному населеному пункті, далі – на території гміни, повіту, всього краю. Домислам, ваговитість яких залежить від дипломованості історика чи красномовства політика, залишилося б належне їм місце.

У зв'язку з цим більш ніж дивними виглядають міркування, що почуте від свідків (визнані світовою історіографічною громадськістю матеріали усної історії) в Україні ще має таку оцінку: «Спогади є не лише не надто надійним джерелом реконструкції подій, але й ще менше придатні для зведення на їхній основі узагальнюючих цифр»⁸. Є це відповіддю на запитання про вартість свідчень, зібраних за принципом: лише з населеного пункту, де респондент тієї пори жив. А в умовах малої або й повальної неписьменності, відсутності фотоапаратів, усяких інших технічних засобів фіксації інформації в тогочасному «забитому» українському (поліському) селі метод усної історії поготів виявляється єдиноможливим і останньо придатним.

Однак вищеназване твердиться тепер в Україні надзвичайно авторитетно. Хоч у сусідній Польщі, де усноісторичні дослідження мають не лише громадську, а й державну підтримку, причому навіть із використанням компіляції не безпосередніх свідчень, а переказів, зібраних ентузіастами зі значної території за принципом «відомо, оцінюється», створена на цій основі книга В. і Е. Семашків про ті самі волинські події, удостоєна загального визнання. Чого варті слова передмови до неї: «Праця Семашків ... заповнює важливу прогалину в історії Польщі». Хвалебна передмова проф. др. Ришарда Шавловського – цікаво знати, чи В. і Е. Семашки одностайні з його висновком, який є виразною і ніяк не ствердженою польською «однозначною» образою сусіднього народу, – містить такі слова: «...Українське [саме так, а не здійснене хоч би повстанцями, бандерівцями, українськими націоналістами чи ін. – *I. II.*] людовбивство поляків на Волині значно «перевищує» [лапки належать таки Р. Шавловському – *I. II.*] німецьке і sowieckie [для слова «радянське» в польській літературній мові є загальноприйнятий відповідник «radzieckie» – *I. II.*]]»⁹. Коли так, то В. і Е. Семашки разом з Р. Шавловським мають право дочекатися ще одного відзначення ludobójstwa ukraińskiego міжнародною спільнотою історіографів. Хоч і запізно, але воно, вочевидь, настане: адже польськими пришельцями на Волинь у той жорстокий час убито майже удвічі більше українців, ніж корінним населенням під час захисту, зокрема озброєними загонами АК, спорядженими із самої Варшави.

⁸ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 23.

⁹ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich... T. 1. S. 14.

З огляду на відомі політичні (погодьмося, й моральні) причини українські історики значно пізніше за польських в умовах переборення звички жити за вказівкою, страху, інертності, лінощів, заздрощів, а то й усього разом, без схвалення суспільства, власним коштом узялися (чи ще беруться) за збір даних, які щезають із відходом свідків у вічність. Зазначимо, що пропозиція про спільний «польовий» збір даних, подана польським сусідам, відгуку не знайшла. Заради істини зауважимо: міркування про поглиблення правдивості свідчень шляхом перехресного опитування пролунало ще 2003 р. на українсько-польському семінарі істориків обох країн у межах проекту «Важкі питання» саме від одного з наукових працівників варшавського Інституту національної пам'яті, із середовища осіб, на той час значно компетентніших в археографічній ситуації дослідження теми, ніж українські колеги. Однак ділові міркування спеціалістів не піднялися вище від схвалення потреби. А була це остання зустріч учасників проекту, в заключних документах якого археографи обох країн не забажали визначити спільного плану дій на майбутнє, хоча й ставала зрозумілою хиткість безапеляційного обстоювання лише свого бачення.

Підсумковою реальністю була заява одного з провідних польських істориків, який до того ж займав вагому адміністративну посаду з, напевне, визначальним голосом: «U nas już wszystko jest» («У нас уже все є»). Вочевидь, розвідання ситуації з рівнем досліджень у сусідів надало польській стороні впевненості: до цього «всього» українським колегам так далеко, що про спільні плани – розмови зайві. Кожному залишилося чинити так, як вважає за потрібне. Напевне, ця констатація і має своїм наслідком працю автора.

Приємно відзначити, що і в нашій країні дослідження з усної історії стають дедалі популярнішими в українських соціально-гуманітарних студіях. І це є не феноменом, а природною закономірністю, характерною для історіографій інших країн із подібним до українського рівнем накопичення джерел. Саме усна історія дає можливість зробити для цієї мети доволі потужний «прорив» – за дошкульної нестачі архівних джерел, на збір яких потрібні десятиріччя та щасливий випадок, планомірно, прискорено і вагомо поповнює їх автентичною пам'яттю нації, що довго була бездержавною, тобто «безархівною».

Поява методичних порад, розрахованих на студентів та аспірантів, є хорошою ознакою того, що не лише у завтрашній день «визначатимуться нові пріоритети», а вже сьогодні ентузіасти відважно рушають на дослідження «білих плям», яких більше, ніж потрібно, в українській історіографії. І вже є певні результати. Наприклад, один із, вочевидь, найперших українських усноісторичних проєктів узагалі народжувався за нашим «національним звичаєм» не під оплески схвалення, про що свідчить його назва: «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української греко-католицької церкви 1946–1989 рр.». Українські дослідники стали учасниками низки міжнародних проєктів, доводячи цим наявність в Україні можливості рівноправної фахової взаємодії в межах міжнародної наукової спільноти. Дослідження автора могло б, – а можливо, й стане – в ряду таких зборів документальних досліджень часу Другої світової війни. Адже українсько-польські колізії того часу виявляють типологічно тотожні риси в тодішніх польсько-литовських, сербо-хорватських, німецько-лужицьких, німецько-чеських відносинах.

Аби результат збору дав подальшим дослідникам право на підсумкове оперування відомостями з окресленої території, автор розпочинав опрацювання теми, маючи перед собою чітке усвідомлення обсягів передбачуваної праці. Це значило шукати респондентів, які подадуть інформацію про події у близько 3 тис. нинішніх населених пунктах усього українського Північного Заходу.

Оскільки збір даних був проведений із зіставленням з інформацією, викладеною в книзі В. і Е. Семашків, де поряд із зафіксованими тепер селами називали хутір чи колонію, існування яких припинилося іноді в 1940 р., логічним стало скористатися польським офіційним державним переліком населених пунктів, опублікованим ще у 1936 р. Заразом враховано скрупульозні дослідження польських авторів про обставини появи і реєстрації нових саме польських колоній згодом (1937–1939), до яких у В. і Е. Семашків був особливий пієтет, відповідно й увага. Автор вважав за доречне не поступатися в ретельності польським колегам не лише у ставленні до новостворених польських колоній, осад, застянків (*zascianki*), але й безвісних хуторів. Адже ці хутори – було серед них чимало й населених поляками при запозиченні давньої української назви місцевості, – складаючись іноді з 2–3, а то й одного обійстя, несли у своїй назві, затертій народною або чиновницькою етимологією, вияв мовної ситуації прадавнини: демонстрували саме тодішній, іноді прабалтський, кельтський, праіранський, готський мовні характери творців назви. Автор висловлює щиру подяку професорові Київського університету Костянтинові Тищенку за націлення на прискіпливу увагу до виявлення та фіксування деколи непримітних, зате унікальних топонімічних раритетів, які доповнюють студії професора в галузі праукраїнської етнічної історії від III ст. до н. е.¹⁰

Як би за радянського часу гнітюче не діяли препаровані «колажі» державної пропаганди, а ще вічний страх старших за віком навіть родичів перед «Сибіром», який змушував до вигоди незгадування і забуття, все ж зміна владного режиму, здобуття Незалежності України зі свободою слова дали своє: з глибин пам'яті старожилів таки пробивається до фіксації засобами усної історії замовчувана правда свідків-автохтонів. Таки чітка у своїй справжності хоч би тому, що оповідач, ще й ствердившись звірнням із односельцями-ровесниками, говорить виключно про те, що сталося на очах, із найближчими людьми, в навколишньому оточенні, і лише те, що дуже разуче, найвиразніше закарбувалося в пам'яті.

Дані, добуті автором від 1995 р., такі: унаслідок опитування 7 415 тогочасних жителів усіх наявних тепер 1 082 сіл, селищ і міст Волинської області, 1 027 – Рівненської, 213 – Кременеччини, 7 – переданих до Львівщини, а також уродженців сіл 5 повітів Холмщини, 7 українськомовних районів Берестейщини, їхніх мешканців часу Другої світової війни віком не молодше початку 1930-х років народження (на диктофон записано вже 1 439 розповідей, інші фіксовані писемно) стверджено велике страждання, яке додатково до бід гітлерівської окупації мусили перенести воляняни всіх національностей. Після безпрецедентного тотального винищення гітлерівськими расистами єврейського населення краю на другому місці були за поневірваннями на 1943 р. близько 90 % усього населення – українці. Зібрані спогади

¹⁰ Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. Київ: Аквілон-Плюс, 2008. С. 187–201.

з граничною автентичністю свідчать про абсурд збройної розправи над безпомічними мирними аборигенами. Безпідставне приписання ОУН і УПА вже факту самого свого народження виключно з метою убивства мирних поляків свідчить про очевидне – спробу перекласти відповідальність за неблаговидні дії із себе на інших. Сама тогочасна волинська дійсність дала цьому яскраве підтвердження-аналог. Якщо одночасні з польськими чеські поселенці демонстрували розуміння утруднень, у яких опинилися українці, не насміхалися, а співчували та, чим могли, сприяли українцям, зокрема й повстанцям, то у відповідь мали не помсту, а незмінну повагу, велику вдячність, заслужене найменування: «Чехи, jste svate lidi» («Чехи, ви – святі люди»). На превеликий жаль, звати так українці в час жорстокостей Другої світової війни мали підстави лише чехів.

Мало зазначити, що пам'ять понад семи тисяч жителів з кожного волинського села виявилася спроможною більше за архівні сторінки ствердити подробиці подій, що сталися саме в кожному з них. Свідки не оперували міркуваннями – вони, знаючи, казали те, що було. А стосовно імен? Так це ж рідні родичі, сусіди, односельці! Як їх забути разом з лихом того дня, котрий із жахом у пам'яті – навічно! Заглибившись у нізащо незабутнє, диктували. І чи не ганебно найсвятіше, що бережеться в душі про найближчих людей, називати «колажем», як це практикується декотрими «дослідниками», що не були в жодному волинському селі, з далеких від широти міркувань?

На терені колишнього Волинського воєводства, лише обсягом якого польські історики оперують на сьогодні – це Волинська та Рівненська області (включно з 6 північними районами, що належали до Поліського воєводства), а також Кременеччина (3,5 районів Тернопільської області), – протягом 1938–1944 рр. за останнім результатом опитування загинули: українці, вбиті поляками з пляцувок і поляками-щуцманами, – не менше 14 411 осіб. Поляки, убиті упівцями, а також кримінальними злочинцями-українцями, кушовими відділами самооборони в селах, – українські сусіди-автохтони назвали не більше 8 523 особи¹¹.

Були особливості встановлення імен українців і поляків у тому разі, коли йшлося про вбивство особи чи сім'ї, вчинене нічної пори невідомими для села особами. Якщо це стосувалося потерпілих українців, тоді факт підозри, що це вчинили поляки, засадничо відкидався. До уваги бралось те, що 90 % жителів околиці були саме українцями. Коли ж траплялася така ж анонімна розправа над поляком, то в убивстві в десяток разів причетнішим міг видаватися українець. Також складно було «розділити» за національною ознакою дітей, як і дорослих, у потерпілих «змішаних» сім'ях. Завжди чинилися намагання добути для цього додаткові докази, хоч ідентифікація за національною ознакою – справа нелегка. Адже непоодинокими були випадки українсько-польської анаціональності: людям (іноді цілим сім'ям) вистачало в житті лише релігійної визначеності. Іноді і національна, і релігійна належності варіювалися. Зрештою автор зробив усе можливе, аби з польського боку підстав мати претензії щодо необ'єктивності не було.

¹¹ Пушук І. Волиняни про «Волинь-43»: українська пам'ять про польську експансію на Український Північний Захід. 1938 – 1944 рр. Усноісторичні свідчення. Рівне, 2017. С. 926.

У розрізі районів результат збору даних за 18-ма позиціями подається в кожному з надрукованих випусків серії «Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років»¹².

Паралельно з корінними волинянами відбувалося опитування стрінутих холмщаків і підляшан, які зараз є жителями України. Природно, вдалося знайти вихідців не з усіх населених пунктів. Збір цих даних продовжується. Передбачається їхній друк в окремому виданні. Ця кількість загиблих поповнить загальний перелік осіб (всього 5 085), прізвища яких виявлено й опубліковано у виданні «Українські жертви Холмщини та Підляшшя у 1939–1944 рр.», упорядкованому науковцями Українського Католицького Університету¹³.

На Берестейщині підрахунок, пов'язаний з перебуванням краю за державним кордоном, триває.

Отже, на сьогодні подана кількість українців, убитих поляками на українському Північному Заході, становить щонайменше $14\,411 + 5\,085 = 19\,496$ осіб, тобто таки удвічі перевищує ствержене число 8 523 поляки, загиблі від рук українців, даючи підстави для свідчення про переважне винищення з ознаками геноциду польськими поселенцями саме автохтонного українського населення. До того ж винищення цивільного населення не лише озброєними сусідами, але й мілітарними формуваннями, створеними окупантами, а також збройними підрозділами, що цілеспрямовано засилялися з території сусідньої держави, уряд та спеціалізовані збройні сили якої не відмовлялися від традиційної експансії. З українського боку, за одностайним твердженням свідків, найбільш причетними до вбивств цивільних поляків були зовсім не вояки регулярних відділів УПА, а переважно аполітичні українці-односельці, не члени ОУН, не вояки УПА, варті зватися кримінальними

¹² Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. 312 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район та місто Луцьк. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 440 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Горохівський район. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 304 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 324 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневицький райони. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 382 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Іваничівський і Локачинський райони. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. 312 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. 324 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. 420 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. 324 с.; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ковельський район. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. 268 с.

¹³ Українські жертви Холмщини та Підляшшя у 1939–1944 рр. / упоряд.: І. Галагіда, М. Іванник. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2021. 720 с.

злочинцями часу окупаційного неладу. Їх таки діяльно вистежувала повстанська Служба безпеки, будучи з ними безкомпромісною за ганьблення українського національно-визвольного руху.

Напевне, останнім акордом польської інвазії на український Північний Захід стала депортація залишків автохтонного населення Холмщини й Південного Підляшся на західні землі Польщі в межах операції «Вісла» у 1947 р. По тому перебування автохтонів у прикордонній зоні «Закерзоння» дозволялося лише тимчасово приїжджим і тільки в денний час. Виявленого порушника поліціант на ніч мав замкнути у місці попереднього затримання, випустити аж уранці. Про жодне повернення для мирного проживання на предківській землі, що саме було метою настирного порушення ним «порядку», мови бути не могло. Ці виняткові умови стали-таки апофеозом польської експансії до західної, забузької частини українського Північного Заходу, що тривала від XIV ст. і в XX ст. сягла переможного кінця. Щодо планів до східної, волинської території УПЗ, в умовах радянського тоталітаризму настала мовчанка, яку нині знову порушують історики, а за ними й польські політики.

Встановлення державного кордону з новопосталою Україною, бажаною для Польщі як щирий, надійний союзник у рамках «європейської сім'ї», природно, зобов'язує до толерантності, визнання існуючого кордону однозначно непорушним, а експансію в усіх можливих виявах – введеною в межі чинних міжнародних домовленостей.

Автор уже знає звинувачення його з польського боку в особистій упередженості, яка ніби є джерелом думки свідків. Тож залишається повторити неодноразово викладене: своє призначення вбачає передовсім у тому, аби донести до читача транскрипту чи слухача диктофонного запису те, що сказав свідок на свій розсуд. Якщо ж узгодженості думок не буде досягнуто, автор уже виходив із пропозицією (до речі, поданою також і працівником варшавського Інституту національної пам'яті) про влаштування спільного повторного обслідування всіх (чи хоч би деяких) населених пунктів Волині за одночасної участі як українських, так і польських свідків із рекомендацією їм – найбільшим автентичним знавцям подій – прийти до спільного знаменника щодо висвітлення історії, що стало б рекомендованим для істориків та журналістів обох країн. На цю тему в автора статті відбулася розмова з тогочасним директором Інституту Лукашем Камінським, отримано схвалення, що потребує подальших спільних досліджень. Особиста думка автора зібраних спогадів, підказана багаторічним практичним досвідом, полягає в тому, що це єдиний спосіб усунути теперішні неузгодженості й досягти порозуміння, потрібного суспільствам обох країн, особливо в час російсько-української війни. Правда навчить і примирить.

REFERENCES

Dębski, J. (Comp.). (1997). *Okrutna przestroga*. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej [in Polish].

Dębski, W. S. (2017). *Było sobie miasteczko: opowieść wołyńska* (3rd ed.). Lublin: Wydawnictwo «Polihymnia» [in Polish].

Felińska-Marciniak, J. (2007). *Wołyńska ziemia moja: gmina Ludwipól powiatu kostopolskiego na Wołyniu we wspomnieniach dawnych mieszkańców*. Tuchów: Mała Poligrafia Redemptorystów [in Polish].

Halahida, I., & Ivanyk, M. (Comps.). (2021). *Ukrainski zhertvy Kholmshchyny ta Pidliashshia u 1939–1944 rr.* Lviv: Vyd-vo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu [in Ukrainian].

Karłowicz, L., & Popek, L. (Comps.). (2013). *Świadkowie oskarżają: okrutna przestroga*. Lublin: Wydawnictwo «Polihymnia» [in Polish].

Peretiatkowicz, A. (1995). *Polska samoobrona w okolicach Łucka*. Katowice: Ośrodek Badan Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury [in Polish].

Peretiatkowicz, A. (1997). *Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia*. Katowice [in Polish].

Popek, L. (Comp.). (1997). *Wołyński testament*. Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej [in Polish].

Pushchuk, I. (2008). *Tragediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Kivertsivskiy raion*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2009). *Tragediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Lutskiy raion ta misto Lutsk*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2009). *Tragediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Horokhivskiy raion*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2009). *Tragediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Turiiskiy raion*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2009). *Tragediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Rozhyschenskiy i Manevitskiy raiony*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2010). *Tragediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Ivanychivskiy i Lokachynskiy raiony*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2011). *Tragediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Liubomlskiy i Shatskiy raiony*. Lutsk: PVD «Tverdynia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2011). *Tragediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Volodymyr-Volynskiy raion*. Lutsk: PVD «Tverdynia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2011). *Tragediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Kamin-Kashyrskiy, Liubeshivskiy, Ratnivskiy i Starovyzhivskiy raiony*. Lutsk: PVD «Tverdynia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2011). *Tragediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv. Kovel'skiy raion*. Lutsk: PVD «Tverdynia» [in Ukrainian].

Pushchuk, I. (2017). *Volyniany pro «Volyn-43»: ukrainska pamiat pro polsku ekspansiiu na Ukrainskiy Pivnichnyi Zakhid. 1938–1944 rr. Usnoistorychni svidchennia*. Rivne [in Ukrainian].

Siemaszko, W., & Siemaszko, E. (2000). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945* (Vol. 1–2). Warsaw [in Polish].

Tyshchenko, K. (2008). *Etnomovna istoriia pradavnoi Ukrainy*. Kyiv: Akvilon-Plus [in Ukrainian].

Viatrovych, V. (2012). *Druha polsko-ukrainska viina 1942–1947*. Kyiv: VD «Kyievo-Mohylianska akademiiia» [in Ukrainian].

Żur, L. (1997). *Mój wołyński epos*. Suwałki: «Hańcza» [in Polish].

Ivan PUSHCHUK

PhD (History)

Member of the National Union of Local Historians of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8091-8094>

e-mail: ipus@i.ua

ORAL HISTORICAL ASPECT OF THE STUDY OF THE TRAGEDY OF THE UKRAINIAN-POLISH CONFRONTATION OF 1938–1944 IN THE UKRAINIAN NORTH-WEST REGION: SUMMARY

The author summarizes the experience of recording eyewitness accounts of the tragedy of the Ukrainian-Polish military-political confrontation in the Ukrainian North-West region, which he has conducted since 1995.

Currently, as a result of a survey of 7,415 residents of all existing 1,082 villages, towns, and cities of Volyn region, 1,027 – Rivne region, 213 – Kremenets region, 7 – transferred to Lviv region, as well as natives of villages of 5 districts of Chelm region, 7 Ukrainian-speaking districts of Brest region, their inhabitants During World War II, at the age of at least the early 1930s (1439 stories were recorded on a dictaphone, others were recorded in writing) great suffering was confirmed, which, in addition to the troubles of Hitler's occupation, Volynians of all nationalities had to endure. After the mass extermination of Jews in the region by the Nazis, Ukrainians were in second place (in 1943 they accounted for about 90% of the total population). The collected memories testify to the absurdity of the armed massacre of helpless civilians. At the same time, the unfounded attribution of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army to the fact of killing peaceful Poles testifies to the obvious – to shift responsibility for criminal actions from oneself to others. The Volyn region at that time gave a vivid confirmation of this. The author criticizes the generalized data of Polish authors Wladyslaw and Eva Semaszko on the number of Poles killed in Volyn during World War II.

The author recorded the testimony on behalf of the head of the Chairman of the National Committee of Historians of Ukraine and co-chairman of the Ukrainian-Polish Historical Commission of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Polish Academy of Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine Yaroslav Isaievych.

Keywords: oral history, Ukrainian-Polish military-political confrontation, Volyn, Chelm region, Brest region, Ukrainian Insurgent Army, Organization of Ukrainian Nationalists, Armia Krajowa.